

Trávníček, František

[Když promlouváme o střídnících za ě v nářečí českomoravském, moravskočeském a hanáckém ...]

In: Trávníček, František. *K střídnícím za praslovanské ě v českém jazyce*. V Brně: Filosofická fakulta, 1923, pp. 12-15

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/126398>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

sr. l. c. 52, 119, 179, 200 a 240. Je to tam, kde infinitiv má podobu *zib-*, *zib-*. Kde má infinitiv v kořeni nepřehlasované *á*, tam je v participiu také *á* (*záblo*: *záblu*); sr. l. c. 179. *Přísti* má participium *přadl* nebo *předl*, *přidl*, *přidl*; sr. l. c. 9, 10, 52, 106, 122, 194, 200, 218. Participium *t-ové* má buď podobu *-até* (= *-atý*), *-atá* atd.: *-pjaté*, *-žaté*, *-taté*, *-čaté* (sr. l. c. 27, 106, 119, 157 a 240) nebo *-ité*, *-ité*: *-pité*, *-tité* (*-pité*, *-tité*) atd. (sr. l. c. 41, 52, 106, 179, 200 a 240) *Vzítí* má zpravidla participium *vzité*, *vzité*; sr. l. c. 27, 179 a 200. Praesens slovesa *přísti* je *přadu* nebo *předu* (*přado*, *předo*); sr. l. c. 9, 10, 106, 194 a 200. Podobně je *zabe* a *zebe* (l. c. 218, 240, *třasu* a *třesu* (l. c. 52, 106, 194, 200).

Přechodníky mají tuším veskrze koncovku *-a*. Bartoš je připomíná jen někde; tak 150, 157, 240.

Deminutiva na *-ítko*, *-ítko* byla již uvedena sub 2.

Dále třeba ještě připomenouti tyto případy: *přaza* (= *příze*), Bartoš l. c. 10; *hidro* (= *jádro*) tamtéž 200; *siha*, *siha* (= *sáha*) tamtéž 10, 107, 200; *sihat*, *dosíhat* tamtéž 107, 10, 43; *sihnót*, *sihnót* (= *sáhnouti*) tamtéž 195, 200; *tíhnót*, *tíhnót* (= *táhnouti*) tamtéž 229, 107, 200; *zapříhnót*, *-říhnót*, *zapříhat*, *-hat* (= *zapráhnouti*, *-přáhati*) tamtéž 41, 122, 145; *-třísat*, *-třísat* (= *-třásati*) tamtéž 179. *Přaza* se vyskytá tam, kde sloveso zní *přast*; má tedy jméno *a* podle slovesa. Kde je infinitiv *příst*, *příst*, zní jméno *příza*. *Siha* a *hidro* jsou právě takové případy jako staročeské *dieka*, *jék*. *Sihnót*, *tíhnót* a *-příhnót* vzniklo vyrovnáváním bývalé dvojitosti *sáhnúti*, *sáhnú*: *siehněš*, imper. *siehně* atd. Podle sloves 2. tř. mají *i* (*i*) také iterativa *-sihat*, *-příhat*; *-třísat* má pak *i* podle *tříst*.

4. Když promlouváme o střidnicích za *ç* v nářečí českomoravském moravskočeském a hanáckém, musíme si všimnouti také střidnic za pračeské *a*, *á*, vzniklé jinak než z *ç*, hlavně pak změn pračeského stavu, t. j. přehlásky *a-ě*. A tu vidíme, že se přehláska uvnitř slov časem zrušila vlivem tvarů téhož slova nebo slov příbuzných. Tak se na př. lok. sing. *česě*, lok. plur. *česiech* změnil podle *čas*, *časa* atd. v *časě*, *časiach*; odtud je dnes *čase*, *časích*: *časech*. Kde nebyla příležitost k analogii, přehláska zůstala. Poněvadž v případech jako *čase* není *a* fonetického původu, nýbrž za starší fonetické *ě*, říkáme, že se uvnitř slov přehláska provedla veskrze. V koncovkách jsou v oněch nářečích dílem střidnice ukazující na přehlásku, na př. *starší* (sestra), dílem střidnice nepřehlasované, na př. *slepica*, *naša*, gen. sing. *chlapca*. Materiál je v Hoškové uvedeném spise a v Bartošově Dial. II, 1 a násl.

Podobný stav je v našich nářečích tam, kde jde o bývalé *ç*. Vnitřek slov ukazuje na provedení přehlásky veskrze nebo její zrušení analogii — jsou to případy jako *přást* vlivem *přadu* —, na konci slov jsou pak

dílem střídnice vzešlé z přehlásky (*se ze se a to ze se*), dílem střídnice nepřehlasované (uváděné přechodníky typu *leža*).

Nepřehlasované koncovky vysvětluje Gebauer I, 119 tak, že v nich přehláska byla buď veskrze neb aspoň z veliké části, ale že se časem jako v nitru slov zrušila, a to analogii; tak *šlepica* vzniklo podle *ryba*, gen. sing. *chlapca* podle *chlapa* atp.* Mínění, že se v moravštině původně přehlasovalo i v koncovkách, opírá Gebauer l. c. 119 a 120 o tvary *hráz*, *mez* a j. a adverbium *zvlášče*, *zvláště*. Pro nás jsou důležité nepřehlasované přechodníky typu *leža* atd., protože měly *ę*. Gebauer se o nich nezmiňuje, ale je tuším nasnadě vykládati je analogii podle *nesa*, *bera* a j., jak jsem již učinil výše.

Když říkáme s Gebauerem, že se na konci slova provedla přehláska veskrze, zapomínáme, že t. zv. koncové slabiky jsou skutečně koncové jen před pauzou, avšak všude jinde vnitřní, poněvadž v proudu řeči tvoří se sousedními slovy fonetickou jednotku. Na to upozornil O. Hujer v LF. XXXIV (1911), 221—223. Tak se na př. ve větě *naša duša je nesmrtelná* musilo *duša* před *je* přehlasovati v *dušě*, jako se přehlasoval vokativ *čase* v *čese*; před slovem se souhláskou nepalatální však *duša* zůstalo, takže se střídalo *duša* s *dušě*. Toto nepohodlné střídání si jazyk vyrovnal ve prospěch tvarů přehlasovaných; v souvislých památkách staročeských ze sklonku století 13. a z počátku 14. je na konci vždy *ě* nebo *ie*. Tak vykládá Hujer l. c. 224. Je to velmi vhodný doplněk ke Gebauerovým výkladům o přehlásce. Poněvadž je podobno pravdě, že také na Moravě byla původně přehláska v koncovkách, bylo by možné vztahovati vysvětlení Hujerovo také na onen původní stav moravský. Ale Hujer l. c. 224 vysvětluje vyrovnáváním sandhiových dvojic *duša* : *dušě* hned dnešní stav moravský a stav v českomoravském nářečí; že totiž při onom vyrovnávání zvítězily koncovky nepřehlasované *duša*, *chlapca*, *leža*, *choda* atd. Podle Hujera nebylo tedy stadium s koncovkami veskrze přehlasovanými.

Proti tomuto výkladu lze však namítati to, co již bylo připomenuto: že se v moravštině původně přehlasovaly koncovky veskrze jako v češtině. Zobecněly-li totiž při onom sandhiovém vyrovnávání tvary s nepřehlasovaným *-a*, *-á*, jak vysvětlíme tvary *hrázě* atd., z nichž vznikly dnešní tvary *hráz* atd.? Hujer l. c. 223 v nich vidí zbytky bývalých tvarů na *-ě*. Ale mezi původním stavem, kdy se střídaly tvary *duša* : *dušě*, a zobecněním nepřehlasovaných koncovek na Moravě byla by tak malá

* Gebauer vztahuje tento výklad na celou moravštinu a na druhé straně nikoli na nářečí českomoravské, jehož popis vyšel až později. Ale uvidíme dále sub 5, že jej nelze vztahovati na východní část moravských nářečí. Pokud Gebauerův výklad uznáváme, třeba jím vysvětlovati také stav v nářečí českomoravském.

časová mezera, že by bylo třeba pokládati oba jevy skoro za současné. Je málo podobno pravdě, že se již v tak rané době odsouvalo koncové *-ě*. Jsou sice příklady tohoto jevu již v nejstarších památkách, ale dnešní stav je až z pozdější doby dějinné (Gebauer III 1, 203 a násl.), kdežto podle Hujera by byly dnešní tvary *hráz* atd. veskrze již z doby onoho vyrovnávání, t. j. z doby ještě starší, než z které máme souvislé staré památky. Vznik tvarů typu *hráz* lze spíše pochopiti tak, že mezi stavem, kdy se střídaly tvary *duša : dušě*, a dnešním stavem bylo stadium s přehlasovanými koncovkami veskrze jako v češtině.

O tom se zdají svědčiti mimo tvary typu *hráz* a adverbium *zvláště*, připomínané Gebauerem, ještě přechodníky přítomného času. Sub 2. jsem uvedl z moravskočeského nářečí přechodníky *stoja*, *seďa*, *kleča*, *leža* — *v stoje*, *v kleče*, *v chodě* a z nářečí českomoravského *kleča*, *leža* atd. vedle *kleče*, *leže*. Tvary na *-e* odporují domněnce Hujerově, protože čekáme *-a*. Zejména dvojice *stoja : v stoje* jsou důležité. Dovedu si tuto různost dobře vyložit jen tak, že v adverbiálním výrazu *v stoje* je přechodník zachován v podobě starší, přehlasované, kdežto mimo něj že má podobu pozdější, analogickou podle *nesa* atd. Výraz *v stoje* vznikl, jak vyložil Zubatý ve Sborn. filolog. III, 124, 162, že *stoje* v platnosti doplňkové, když se doplněk (*piši stoje* atd.) začal chápati jako příslovce. Tomuto novému významu přizpůsobil si jazyk přechodník *stoje* atd. i formálně tím, že k němu přidal předložku *v*. Tímto ustrnutím v adverbiální výraz si lze vysvětliti, že v něm zůstalo přehlasované *e*, když se časem začalo ujímati *-a* vlivem *bera*, *nesa* atd. Vedle výrazů typu *v stoje* se užívalo dále přechodníků *stoje*; podobně dodnes říkáme, že *chlapec chodí bos* nebo *bosky*, t. j. užíváme v doplňku jednak adjektiva shodného s podmínkem, jednak adverbia. A jen tyto tvary *stoje* atd. mohly časem podlehnouti analogii přechodníků *nesa*, *bera* atd., t. j. změnit se v *stoja*.

Konečně si třeba uvědomiti ještě jednu okolnost. Hujer vykládá, že při onom vyrovnávání sandhiových dvojic zobecněly v Čechách koncovky přehlasované, na Moravě pak a v nářečí českomoravském koncovky nepřehlasované. Tak by bylo lze vykládati stav nikoli v západní a střední Moravě, v nářečí moravskočeském a hanáckém, nýbrž snad jen ve východní části Moravy. O tom viz dále sub 5. V západní a střední Moravě a v nářečí českomoravském není totiž v koncovkách jen nepřehlasované *a*, *á*. Tato nářečí známe dosti podrobně, takže můžeme zjistiti pravý stav přesně. Pozorujeme, že tato nářečí mají koncovky přehlasované i nepřehlasované, ale nepřehlasované jen tam, kde jsou paralelní koncovky tvrdé. Tak Hošek I, 5 připomíná v úvodě, že nářečí českomoravské má nepřehlasovaný nom. sing. fem. *pšenica*, ak., gen. sing. mask. *koňa* a gen. sing., nom., ak. plur. neutr. *pola*. Sr.

k tomu podrobné výklady I, 14, 41—43, 46, 51 a II 1, 9, 53, 57, 63. K nomin. typu *slepica* náležejí ještě tvary *naša, vaša*; sr. I, 64 a II, 78. Dále mají přehlasované *-a* přechodníky, které jsem již připomněl. A tak je i v nářečí moravskočeském a hanáckém; sr. u Bartoše v Dial. II, 244 a násl., 9 a násl. a u Bartochy v LF. XVIII (1891), 417. Z vlastní zkušenosti znám tento stav na Brněnsku, Blanensku a Boskovicku. Je zde nom. sing. fem. *doša, slepica* atd., *naša, vaša* — sr. *reba, má, tvá, svá* —; ak. (gen.) sing. mask. *chlapca, nuža* (= nože) atd. — sr. *chlapa, doba* (= dubu) —; gen. sing., nom., ak. plur. neutr. *věca, puła* (= vejce, pole) — sr. *místa* — a přechodník *leža, stuja*, (= stoje) — sr. *přenda, přinda* (= přijda). Naproti tomu je s přehláskou složený sing. nom. fem. *huží moka* (= boží muka), *tvří cesta* atd.; gen. sing. *kamení, lístí*, atd.; nom. sing. *koře, hóse* (= house), *hulóbje* (= holoubě) atd. a ak. sing. *měe* (z *mě*), *se*. Za těchto okolností se nabízí výklad Gebauerův, že se zde přehláska provedla jako v Čechách, ale časem podle tvrdých tvarů zrušila.

O tom všem bylo se třeba zmíniti, poněvadž se to týká zároveň přechodníků *leža* atd., o něž nám především jde.

5. Řekl jsem již, že s Gebauerovým výkladem nevystačíme dobře při střídnicích za *ę* na Moravě mimo nářečí moravskočeské a hanácké.

Všimněme si nejprve nářečí středobečevského v okolí Val. Meziríčí. Materiál je u Kašíka, Popis a rozbor 41—42. Shledáváme tu případy, které jsou jasné. Tak *hledět, ječmeň, píď, devět, deset, kněz, peníz*, ukazují na náležitou přehlásku; v *hřada, přadu, trasu, ošćadat sa* je *a, á* právem nepřehlasováno. Případy jako *vsiknít, vísnit, zapříhat, dosihat* — *přast* (= infin.), *přaza, přaslica*, infin. *tať, žať, vzat*, s *í, i* (z *ie*) za očekávané *á, a* a s *a* místo *e* (z *ě*) lze vykládati dobře analogií; k *děkovat, měký*, sr. spisovné *děkovati, měkký*. Sloveso *jačat* bylo by možné vyložití podle substantiva *jak*. Kašík ho sice nedokládá, tedy asi v středobečevském nářečí není, ale snad v něm bylo; sr. val. *jak* (Bartoš Dial. I, 60). Neutra typu *kuřa* mohou mítí *-a* podle plur. *kuřata*. Participia *kryja, teša, seđa* atd. lze vysvětlovati analogií podle *sedna, přinda* (Kašík 65).

Jsou však případy, kde výklad analogií není dobře možný: *rukojať, kľača* (= kleč u pluhu), ak. *m'a, ňa* (z *mňa* a to z *mja*), *ta, sa*, 3. plur. *trp'á, prosá* atd. Podle Gebauera čekáme střídnice za starší *ě, ie*, vzniklé přehláskou z *a, á*, poněvadž zde nebyl popud ke zrušení přehlásky. To by pak ukazovalo, že je zde *a, á* původu hláskoslovného. Pak není tuším překážky se domnívati, že ani v *jačat, přadu, přaza, kuřa* a *kryja* atd. není *a* analogické, nýbrž právě takového původu jako v *kľača* atd. Vedle *a, á* je v středobečevském nářečí za *ę* také *e, ě*,